

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/95/80-87>**Nərgiz Həsənova**Bərdə şəhər Ələddin Dadaşov adına Xanağal kənd tam orta məktəbi
nergizhesenova1975@gmail.com

TƏNQİDİ PEDAQOGİKANIN ƏSAS KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİSİ

Xülasə

İndiki dövrdə təhsilin ən vacib məqsədlərindən biri təhsilalanların tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və bununla yanaşı cəmiyyət üçün hərtərəfli, düşüncəli gənclər yetişdirməkdir. Tənqidi pedaqogikanın mühüm öyrənmə strategiyası təhsilalanların analiz, qiymətləndirmə və konfigurasiya bacarıqlarını möhkəmləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Biz bilirik ki, müəllimlər bu gün sinifdə bütün təhsilalanları ciddi şəkildə sınaqlara hazırlayırlar. Belə qərara gəlmək olar ki, təhsil bilik qazanmaqdan çox, sınaqlardan keçməkdir. Bu məqalənin əsas məqsədi tənqidi pedaqogika anlayışını, sinifdə tənqidi strategiyaların vacibliyini və bu təhsil üsullarının şagirdin bilik öyrənməsinə necə müsbət təsir göstərməsini öyrənməkdir. Sonda məqalə bunu göstərir ki, müəllimlər təhsilalanları tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, ədalətli bir cəmiyyət yaratmağa kömək etmək üçün sinifdə tənqidi pedaqogikadan istifadə etməlidirlər.

Açar sözlər: *təhsil, tənqidi təfəkkür, təhsilalanlar, pedaqoji fikir, tənqidi strategiya*

Nərgiz HasanovaXanağal village secondary school named Aladdin Dadashov of Barda city
nergizhesenova1975@gmail.com

The main quality indicator of critical pedagogy

Abstract

One of the most important goals of education in today's era is to develop the critical thinking skills of the students and at the same time to train well-rounded, thoughtful young people for the society. An important learning strategy of critical pedagogy is designed to strengthen learners' analysis, evaluation, and configuration skills. We know that today's teachers seriously prepare all students for tests in the classroom. It can be concluded that education is more about passing tests than gaining knowledge. The main purpose of this article is to study the concept of critical pedagogy, the importance of critical strategies in the classroom, and how these educational methods can positively affect student learning. Finally, the article suggests that teachers should use critical pedagogy in the classroom to help students develop critical thinking skills and create a just society.

Keywords: *education, critical thinking, learners, pedagogical idea, critical strategy*

Giriş

Tənqidi pedaqogika mədəniyyətşünaslıqda tənqidi nəzəriyyə və əlaqəli ənənələrdən anlayışlar işləyib tətbiq edən təhsil fəlsəfəsi və ictimai hərəkətdir. Tənqidi pedaqogikanın əsasını braziliyalılar qoymuşdur. Pedaqoq və filosof Paulo Freire, 1968-ci ildə yazdığı "Məzlumların Pedaqogikası" adlı kitabında bunu göstərdi. Bundan sonra o, bütün dünyaya yayılaraq Birləşmiş Ştatlarda xüsusilə güclü baza yaratdı, burada tərəfdarlar irqçilik, cinsiyyətçilik və zülmə mübarizə aparmaq üçün təlimdən istifadə vasitələrini inkişaf etdirməyə çalışdılar. Böyüdükcə insan haqları hərəkəti, vətəndaş hüquqları hərəkəti, əlillərin hüquqları hərəkəti, yerli hüquqlar hərəkəti, postmodern nəzəriyyə, feminist nəzəriyyə kimi sahələrdən elementləri özündə birləşdirdi (Freire, 2016).

Tənqidçilər bunun ali təhsil müəssisələri üçün uyğun olmadığını müdafiə edirdilər. Onlar təklif edirdilər ki, tənqidçi müəllimlər təhsilalanlara yazı kimi digər bacarıqları öyrətmək hesabına sinifdə siyasi perspektivlərin təbliğinə diqqət yetirsinlər.

Tənqidi nəzəriyyə kimi tənqidi pedaqogika sahəsi də inkişaf etməkdə davam edir. Peter McLaren kimi müasir tənqidçi pedaqoqlar öz tənqidlərində bir çox fərqli institutların və sosial strukturların, o cümlədən qloballaşma və media münasibətlərinin təsirini müzakirə edirlər. P.McLaren tənqidi pedaqogikanın sosial hərəkata əsaslanan versiyasını işləyib hazırladı və onu inqilabi tənqidi pedaqogika adlandırdı. Tənqidi pedaqogikanı kapitalizmə demokratik sosialist alternativini yaratmaq üçün sosial hərəkət kimi vurğuladı (Uddin, 2019: 109-119).

Nyu York şəhər universitetinin professoru İra Şor tənqidi pedaqogikanın sinifdə necə istifadə edildiyinə dair bir nümunə verir. O, gündəlik sinif həyatı, xüsusən də institusional şəraitdə “Freirean” tədris metodlarından istifadəni nəzərə alaraq bu mövzuları inkişaf etdirir. O, bütün sinif kurikulumlarına yenidən baxmağı və yenidən dizayn etməyi təklif edir. İra Şor şagirdin rolunun obyektə aktiv, tənqidi subyektə çevrilməsinin tərəfdarıdır. Eyni zamanda, o, təhsilənləri özlərinə sahib olmaq hüququ uğrunda mübarizəyə dəvət edir. O, iddia edir ki, təhsilənlər əvvəllər gündəlik həyat şəraiti ilə sakitləşirdilər və öyrənmə prosesləri vasitəsilə onlar özləri üçün yeni bir şey təsəvvür etməyə və buna can atmağa başlaya bilərlər. Əlbəttə ki, belə bir məqsədə nail olmaq asan deyil, çünki bu, müəllimin rolunun proses üçün vacib olduğunu güman edir. Müəllimlər şagirdlərə öz mövcudluq şərtlərinin qeyri-şərtsiz qəbulundan ayrılmağa kömək etməlidirlər. Bu ayrılığa nail olduqdan sonra təhsilənlər gündəlik həyat imtahanına yenidən kritik girişə hazır ola bilərlər. Bu cür məqsədin əldə olunduğu sinifdə potensial nəticələrdən biri odur ki, təhsilənlər özləri sinif üçün daha çox məsuliyyət daşıyırlar. Beləliklə, güc qrupları arasında bölüşdürülür və müəllimin rolu daha mürəkkəb olur. Bu, sadəcə olaraq professor üslubunu “təqlid etmək” əvəzinə, hər bir təhsilənlərin intellektual xarakterinin inkişafına kömək edir (Lather, 2005: 487-497).

Bununla belə, müəllimlər şagirdmərkəzli sinifdə öz səlahiyyətlərini sadəcə olaraq tərk etməzlər. Yaşının sonrakı illərində Freire, işinin ciddi şəkildə səhv şərh edildiyinə inandığı şeylərdən getdikcə daha çox narahət oldu və müəllimlərin öz səlahiyyətlərini inkar edə bilməyəcəyini təkid etdi. Buna görə də, tənqidi müəllimlər öz nüfuzlarını tanımalı və sonra təhsilənlərə dəstək olmaq üçün öz hərəkətlərində bu səlahiyyəti nümayiş etdirməlidirlər. Müəllimlər həqiqəti çatdıranların səlahiyyətindən əl çəkirlər, təhsilənlərin sorğu-sualına və problemlərin həllinə kömək edənlərin yetkin səlahiyyətlərini öz üzərinə götürürlər. Müəllimin bu cür nüfuzu ilə əlaqədar olaraq, təhsilənlər azadlıq əldə edirlər, onlar müstəqil şəkildə öz biliklərini istehsal edə bilən bir vətəndaş olmaq imkanı əldə edirlər (Kaya, Kaya, 2017: 181-190).

Tədris tənqidi pedaqoq üçün mahiyyətə siyasi akt hesab edildiyi üçün müəllim təhsilinin daha mühüm elementinə yəni, müəllimin şagirdin bacarıqlarını qavrayışına şüurlu şəkildə təsir göstərə bilən gizli qərarların aradan qaldırılmasına çevrilir.

Tənqidçi pedaqoqların nöqtəyi-nəzərindən məktəb sosial transformasiya və emansipasiya mənbəyinə çevrilməlidir. Bu cür məktəblər dünyaya dəyişən kimi baxan fəal vətəndaşlar yetişdirməlidir.

Cəmiyyətin məqsədlərinə uyğun olaraq insanın formalaşması mexanizmlərini üzə çıxaran tənqidi pedaqoqlar tədrisin strukturu və üslubu, şagirdə görünməz təsir göstərən tapşırıq və nümunələrin seçilməsi kimi başa düşülən “gizli kurikulum” terminini elmi dövrüyyəyə daxil etmişlər. Fransız filosofu və sosioloqu Pyer Burdye özünün “Təhsil, cəmiyyət və mədəniyyətdə reproduksiya” (1977) kitabında iddia edir ki, məktəbdə yüksək qiymətləndirilən biliklər mahiyyətə burjuva sinfinin biliyidir, bir növ obyektiv bilik deyil. Dərslilər və kurikulumlar təkcə məlumat deyil, həm də hakim siniflərin arzuladığı şifrlənmiş stereotipləri və üstünlükləri ehtiva edir (Bordovskaya, Rean, 2000).

McLaren tənqidi pedaqogikasını “inqilabçı” adlandırır. Onun fikrincə, kapitalın və onun dəyərli əmək formasının hökmranlığının sosial, iqtisadi və siyasi imkanları bağlamadığı gələcək uğrunda mübarizədə təhsil həlledici rol oynamalıdır. Postmodernizm qeyri-bərabərliyə və sosial həyatın bütün sahələrində kapitalın hökmranlığının dərinləşməsinə meydan oxuyan açıq və radikal perspektivlərin inkişafına maneədir. Alimin fikrincə, kapitalizmin bəyan etdiyi dar pragmatik dəyərlər bəşəriyyətin sağ qalmasının qlobal məqsədləri ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir. Kapitalist iqtisadi sistemi mənfəət güdürək, insanlar üçün real dəyəri çox şübhəli olan getdikcə daha çox yeni

mallar yaratmaqla istehlakı stimullaşdırır. Bu illüziya dəyərləri isə bizim varlığımızın əsl məqsədini, yəni gələcək nəsillərin layiqli həyatını təmin etmək məqsədini kölgədə qoyur.

Bu gün tənqidi pedaqogikanın digər aktual aspekti təhsil sahəsində kompüter texnologiyalarının populyarlığının artması ilə bağlıdır. Xarici və yerli tədqiqatçılar təhsilin virtuallaşdırılmasının yaratdığı bir sıra problemləri müəyyən edirlər.

Braziliyanın Salvador şəhərində müxtəlif təhsil kontekstlərindən olan braziliyalı müəllimlərlə etnoqrafik tədqiqata əsaslanaraq, bu məqalə qlobal ingilis dili kontekstində tənqidi pedaqogika və dil təhsili arasında dialoq əlaqəsinə yanaşmaq və müzakirə etmək məqsədi daşıyır. Orijinal işin əsas məqsədi xarici dil kimi ingilis dili müəllimlərinin müasir dünyada özlərini dil peşəkarı kimi necə gördüklərini, ingilis dilinin beynəlxalq dil və ya qlobal dil kimi vəziyyəti ilə əlaqəli təsirlərdən nə dərəcədə xəbərdar olduqlarını araşdırmaq idi (Mahmoudi, Khoshnood, Babael, 2014: 86-92). Məlumatlar ingilis dilinin qloballığı, mədəni cəhətdən həssas tədris, mədəniyyətlərarası əlaqə və tənqidi pedaqogika kimi məsələləri müzakirə edən anketlər, sinifdə müşahidə sessiyaları və videolentə alınmış yarım-strukturlaşdırılmış qrup müsahibələri vasitəsilə toplanmışdır. Nəticələr göstərdi ki, iştirakçılar ingilis dilinin qlobal statusunun əhəmiyyətindən xəbərdardırlar və hazırkı dövrdə dilin tədrisi neytral və yaxud tənqidsiz şəkildə baş verə bilməz (Babanski, 2003).

Tənqidi pedaqogikada tənqidi düşüncə öyrənilə bilər və öyrənilməlidir. Bu məqsədlə mütəxəssislər proqramlar hazırlayır, ingilis, alman və digər dillərdə yüksək keyfiyyətli dərsliklər nəşr etdirirlər. Üstəlik, tənqidi təfəkkürün mənimsənilmə dərəcəsini yoxlamaq üçün müxtəlif üsullar yaradılmış, düzgünlüyü çoxsaylı empirik tədqiqatlarla təsdiq edilmişdir. Tənqidi düşüncənin üç səviyyəsi var:

1. başlanğıc
2. qabaqcıl
3. peşəkar.

Əgər insan tənqidi düşünməyi bacarırsa, arzulanan nəticənin əldə olunması ehtimalını artırmaq üçün müxtəlif idrak bacarıqları və strategiyalarından istifadə edir.

“Tənqidi təfəkkür” termininin müəllifi amerikalı filosof Con Dyuidir və o, bu düşüncəni aktiv, davamlı, hərtərəfli, informasiyanın bütün formalarına tətbiq olunan, əks etdirən və avtonom kimi təsvir edir. Tənqidi təfəkkür hər şeyi öz dəyəri ilə götürməyə deyil, məlumatları müstəqil təhlil etməyə və nəticə çıxarmağa imkan verir.

İnkişaf etmiş tənqidi təfəkkür uyğunsuzluqları görməyə və təsdiqlənməmiş məlumatları sorgulamağa kömək edir. Bu, yalnız alınan məlumatlara şübhə etmək istəyi deyil, düzgün sual vermək, cavabları təhlil etmək və qərar qəbul etmək bacarığıdır. Bu o deməkdir ki, tənqidi düşüncə hər hansı bir fikri diqqətlə nəzərdən keçirir. Başqasının fikrinə güvənməkdənsə, öz araşdırmasını aparır. Fikirlərinə də diqqət yetirir və onların nə qədər məntiqli, əsaslı və qərəzsiz olduğunu yoxlayır.

Tənqidi təfəkkürün öyrənilməsində hələ də həll olunmamış bəzi problemlər var. Hansı psixoloji mexanizmlər tənqidi düşüncənin etibarlı fəaliyyətinə zəmanət verir?

Bu mövzuda az araşdırma var, lakin Lev Vyqotsky psixikanın tərifinə görə qərəzli və subyektin həyat tərzinə uyğun olduğunu vurğuladı; o, reallığı analiz etmək və dəyişdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, subyekt dünyada daha effektiv hərəkət edə bilsin.

Tənqidi təfəkkürün inkişafı texnologiyasında suallarla işləmək bacarığını formalaşdıran texnikalara böyük əhəmiyyət verilir. Ənənəvi tədris təhsilənlərə təqdim edilən hazır cavablara əsaslandığı halda, tənqidi təfəkkürün inkişafı texnologiyası suallara yönəlib, cavab axtarışı zehni fəaliyyəti inkişaf etdirir.

“Tənqidi” sözü qiymətləndirici komponenti nəzərdə tutur. Qiymətləndirmə həm müsbət, həm də mənfi münasibətlərin konstruktiv ifadəsi ola bilər. Biz tənqidi düşüncədə düşüncə proseslərimizin nəticələrini, verdiyimiz qərarın nə dərəcədə düzgün olduğunu və tapşırığı nə qədər uğurla yerinə yetirdiyimizi qiymətləndiririk. Tənqidi təfəkkür həm də düşüncə prosesini qiymətləndirməyi əhatə edir, nəticələrə səbəb olan əsaslandırma və qərar qəbul edərkən nəzərə aldığımız amillər istənilən nəticəni əldə etməyə yönəlmiş üçün tənqidi təfəkkür bəzən *yönləndirilmiş təfəkkür* də adlanır.

Məncə, tənqidi düşüncə milyonlarla rəyin hökm sürdüyü dünyada bir insana lazım olan əsas bacarıqlardan biridir. Tənqidi düşüncə öz hərəkətlərinizi dəqiq şəkildə qiymətləndirməyə, həm nailiyyətlərinizdən, həm də səhvlərinizdən nəticə çıxarmağa kömək edir.

Tənqidi düşüncə analitik düşüncədən nə ilə fərqlənir. Analitika məlumatı parçalara ayırır və onları daha yaxşı başa düşməyə imkan verən şəkildə yenidən birləşdirməyə çalışır. Tənqid isə, ilk növbədə, şübhədir, yəni analitik düşüncənin köməyi ilə məntiqi səhvlər, yalanlar və manipulyasiyalar axtarmaq. Məsələn, bir analitik kimi bir məqalə oxuyursansa, o zaman mətni kiçik abzaslara böləcəksən, ardıcıl olaraq onların məzmunu ilə tanış olacaqsan və sonra özünə “Oxuduqlarından hansı nəticə çıxır?” sualını verəcəksən. Əgər siz bir tənqidçi kimi məqalə oxuyursunuzsa, o zaman ilk növbədə məqalənin müəllifinin kim olması, müəllifin fikrinin harada olması və faktların harada olması, bu faktların haradan qaynaqlanması və onların mənbələrinin nə dərəcədə etibarlı olması ilə maraqlanacaqsınız (Vulfov, İvanov, 2000).

Tənqidi düşüncə sağlam düşüncədən nə ilə fərqlənir? Sağlam düşüncə həqiqət axtarışı ilə bağlı deyil. Bunlar cəmiyyət tərəfindən paylaşılan həyati baxışlardır. Yəni sağlam düşüncə insanların müəyyən bir zamanda və konkret yerdə necə düzgün yaşamaq sualının müəyyən bir cavabıdır. Bəzən reallığı adekvat şəkildə əks etdirir, lakin həmişə deyil.

“Yanımların anatomiyası” kitabının müəllifi Nikita Nepryaxinin yazdığı kimi, sağlam düşüncənin ən sadə nümunəsi atalar sözləri və məsəllərdir. Halbuki, xalq hikməti daima bir-birini təkzib edir: “Gününü Allah verdi, ruzi də verər”, amma “Allaha təvəkkül et, özün səhv etmə”; “Daha sadə olun, insanlar sizə tərəf çəkəcəklər” və “Sadəlik oğurluqdan da pisdir”. Tənqidi düşüncə insan üçün belə uyğunsuzluq o deməkdir ki, ideya təcili olaraq sınaqdan keçirilməlidir (Mahmoudi, Khoshnood, Babael, 2014: 87).

Sağlam düşüncə tənqidi düşüncənin mübarizə apardığı şeydir. Məlumat təkrarlananda, sadəcə beyin onunla çox tanış olduğu üçün insanlara doğru görünməyə başlayır.

Tənqidi düşüncə nə üçün vacibdir?

Beyin elə qurulub ki, tez-tez səhvlər edir. Psixoloq və iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Daniel Kahnemanın izah etdiyi kimi, bədənimizin əsas orqanı düşüncəyə mümkün qədər az səy sərf etməyə çalışır. Nəticə etibarlı ilə biz qərarların çoxunu düşüncədən tez qəbul edirik. Məsələn, biz buna öyrəşdiyimiz üçün evdən çıxmadan əvvəl qapını bağlayırıq. Bu səy iqtisadiyyatı məntiqlidir: bütün hərəkətlərimizi düşünsək, həqiqətən vacib olan şeylər üçün nə vaxt, nə də idrak resursları olardı. Yeganə problem beynin cəld qərarlar strategiyasından hətta ciddi düşüncəyə ehtiyac duyulan yerlərdə də istifadə edə bilməsidir.

Niyə tənqidi düşüncəni bacarmaq lazımdır?

Bizə hər yerdə tənqidi yanaşma lazımdır. Əsassız olmamaq üçün onun praktik faydalarına bir neçə nümunə verək:

Peşəkar və gündəlik həyatda tənqidi təfəkkür daha dəqiq düşüncəyə və işləməyə, nəyin vacib və əhəmiyyətsiz olduğunu tez müəyyən etməyə, problemləri daha effektiv həll etməyə, müxtəlif tapşırıqların öhdəsindən daha diqqətli və səmərəli şəkildə gəlməyə kömək edir. Tənqidi təfəkkürün inkişafı ilə yanaşı öyrənmə zamanı siz arqumentləri tez dərk etmək, mətnlərdəki əsas fikirləri tez müəyyən etmək, ekspert və mütəxəssislərin sübut və ifadələrindən istifadə etmək, tənqidi və analitik materialları digərlərindən fərqləndirmək bacarıqlarını inkişaf etdirəcəksiniz.

Şəxsi sahədə tənqidi təfəkkür başqalarının mühakimələrini, baxışlarını, sübutlarını və fikirlərini tez təhlil etməyi, sözlərinizi bacarıqla əsaslandırmağı və razı olmadığınız şeyləri əsaslandıraraq mübahisə etməyi, başqalarının və öz inanclarınızı, düşüncələrinizi daha yaxşı başa düşməyi öyrədəcəkdir.

Tənqidi düşüncənin formalaşması

Müasir cəmiyyətdə bir insan başqalarının fikirlərinin daimi təzyiqi altındadır. Tənqidi düşüncə tərzini inkişaf etdirməyin ən təsirli yollarından biri media, reklam və s. tərəfindən yayılan məlumatlara mümkün qədər tənqidi yanaşmağa başlamaqdır. İnsanların aldıkları məlumatların hamısı doğru deyil. Həqiqətlə yalanı ayırd etməli və bunun üçün hər kəsin sözünü qəbul etməlisən.

Perspektivlər haqqında da düşünmək lazımdır, ona görə də bütün vəziyyətlər tənqidi qiymətləndirilməli, fəaliyyət planı mümkün qədər diqqətlə hazırlanmalıdır.

Tənqidi düşüncə tərzini inkişaf etdirməyin başqa bir üsulu düzgün özünə hörməti inkişaf etdirməkdir. Həmişə özünüzü obyektiv qiymətləndirməli və potensialınızın imkanlarını dərk etməli və onları nəzərə alaraq hərəkət etməlisiniz.

Tənqidi düşüncəyə nə mane olur?

Çoxluğun rəyi. Əcdadlarımızdan danışırıqsa, onlar ilk növbədə təhlükəsizliyin təmin olunmasını, nəsil soyunun davam etdirilməsini düşünürdülər. Optimal həll yolu icmada yaşamaq idi: gecələr evinizi yırtıcılardan qoruyacaq biri həmişə var. Müasir insanın başqalarından asılılığı daha azdır. Fikirlərimiz əksəriyyətin fikirləri ilə ziddiyyət təşkil edəndə sağ qalmağa yönəlmiş beyin panikləyir. Bunu nevroloq Vasili Klyuçarevin tədqiqatı mükəmməl şəkildə göstərir.

Tənqidi düşüncədən istifadə nümunələri

Tənqidi təfəkkürün fəaliyyətdə necə işlədiyini başa düşmək üçün onun praktikada necə istifadə edildiyinə dair bəzi nümunələrə baxaq:

Məlumatların toplanması. Bir işə başlamazdan əvvəl yalnız əlinizdə olan məlumatlarla kifayətlənməməlisiniz. Məsələn daha dərindən başa düşsəniz və bəzən hətta mütəxəssislərə müraciət etsəniz, ondan alınan nəticələr əhəmiyyətli dərəcədə düzgün olacaqdır. Nəhəng informasiya axını dünyasında biz hadisə ilə bağlı məqalə və ya videoya baxarkən emosional reaksiya veririk. Amma tənqidi təfəkkürdən istifadə edib əlavə məlumat mənbələri tapsaq, əldə olunan bilikləri təhlil etsək, bütün fikirləri və şərhləri ölçüb-biçib hər şeyi bir yerə yığsaq, başımızdakı mənzərə 180 dərəcə döna bilər.

Məqsədi başa düşmək. Hər bir qlobal məqsədin öz alt məqsədi var. Səhər qaçacaqsan. Amma nə üçün? Məqsədinizi arıqlamaq, bədənini formada saxlamaq, sinir sisteminizi sakitləşdirmək və ya qonşunuza nəyisə sübut etməkdir? Məqsədin və vəzifənin daha dərindən dərk edilməsi hərəkəti tənzimləməyə imkan verir. Başqa bir misal: siz bahalı qab dəsti almaq istəyirsiniz. Yeməklərinizin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün buna ehtiyacınız varmı? Köhnə dəstinizin resursları tükəndiyi üçün? Yoxsa məşhur müğənninin reklamını xatırladığınız üçün və bu dəsti almaq ona və onun həyat tərzinə “yaxınlaşmaq” fürsəti kimi görünür? Əsl məqsədinizi bilmək impuls alış-veriş etməyinizə mane olacaq. Və hər dəfə belə bir vəziyyətdə durun və düşünün: bu həqiqətən lazımdır mı? Tənqidi düşüncədən istifadə etmək sizə şeylərin əsl mahiyyətini anlamağa və müəyyən hərəkətlərin sizin üçün nə qədər zəruri olduğuna qərar verməyə imkan verir.

Başqa nöqtəyi-nəzəri qəbul etmək. Yaxınlarınızdan, dostlarınızdan və ya həmkarlarınızdan fikirlərini soruşun. Onlarla razılaşmaq lazım deyil. Lakin buna baxmayaraq, məsələnin müxtəlif aspektlərdən qlobal şəkildə nəzərdən keçirilməsi dar bir baxışdan fərqli olaraq problemi hərtərəfli öyrənməyə imkan verir. Tutaq ki, uşağınız məktəbdə pis qiymət alıb. İlk reaksiyanız qəzəblənmək və daha az çalışın tələbni cəzalandırmaqdır. Ancaq bunu etməzdən əvvəl həyat yoldaşınızla danışın, tapşırığın hazırlandığı gün uşağın özünü yaxşı hiss etmədiyi ortaya çıxıb bilər. Vəziyyəti təhlil etmək və tənqidi təfəkkürün tətbiqi mənzərəni bir az fərqli görməyə imkan verəcək. Bu, məktəbdə yaxşı oxumağınız lazım olduğu həqiqətini dəyişməyəcək. Amma yəqin ki, bu, ciddi cəzaya ehtiyacı bir qədər azaldacaq və tələsik qərar və hərəkətlərdən qoruyacaq.

Nəticələri haqqında məlumatlılıq. Təsəvvür edək ki, mövcud bəzəkli yolu əvəz etmək üçün A qəsəbəsindən B məntəqəsinə birbaşa yol çəkmək istəyirlər. Onun tikintisinin marşrut boyunca iynəyarpaqlı meşənin təsirli hissəsinin kəsilməsini tələb edəcəyi aydın olana qədər cəlbədicə səslənir. Və bu, öz növbəsində, ərazinin ekoloji komponentinə və bütövlükdə ətraf mühitə birbaşa təsir göstərir. Bu qondarma vəziyyət tənqidi düşüncənin istifadəsinə dair bütün əvvəlki nümunələri birləşdirir. Özünüzü baxın: məlumat toplamadan və təhlil etmədən, digər insanların fikirlərini nəzərə almadan və məqsəd və vəzifəni dərk etmədən düzgün qərar qəbul etmək və onun bütün nəticələrini anlamaq mümkün deyil. Hər dəfə qərar verəndə məsuliyyəti xatırlayın (Halpern, 2000).

Tənqidi düşüncəni insan bu yolu necə öyrənəcəyini bilir və bacarıq və bilik əldə etməkdə daha uğurlu olur. Bunu Kembriçdən öyrənən mütəxəssislərin ingilis məktəbliləri ilə apardıqları təcrübə göstərir. Buraxılış siniflərində təxminən eyni dərəcədə yaxşı oxuyan 2000 şagird seçildi və onlar iki

qrupa bölündü. Bir qrup həmişəki kimi təhsilini davam etdirdi, ikinci qrup isə tənqidi düşüncə kursunu keçdi. Evelina Barbashina deyir: "İnsanın bioloji və fiziki xüsusiyyətləri tənqidi düşüncə qabiliyyətini müəyyən etmir, baxmayaraq ki, onlar onun həyata keçirilməsi formasına təsir göstərə bilər". Məsələn, bakalavr və ya magistr təhsilalanlarına çətin sual versəniz, çox güman ki, əlini digərlərindən daha tez qaldıran biri olacaq. O, bunu macərə prinsipinə əsasən edir. Əsas odur ki, cavab verməyə başlasın, sonra görəcəyik. Bu o demək deyil ki, onun tənqidi təfəkkürə yiyələnmək şansı yoxdur, amma əvvəlcə onun düşüncəni öyrənməsi lazımdır. Tənqidi təfəkkürün formalaşmasına və həyata keçirilməsinə daha çox etnomədəni ənənələr təsir göstərir. Məsələn, Çində bu qabiliyyət dinləmə və oxu mətnləri, Avropada isə şifahi əsaslandırma və akademik yazı vasitəsilə inkişaf etdirilir. Müvafiq mövzu ilə bağlı çoxlu ədəbiyyat topladıqdan sonra ekspertlər tənqidi düşüncə bacarıqlarının siyahısı ilə nəticələnən bir araşdırma apardılar. Bunlara ilk növbədə təfsir daxildir. Bu, mətni anlamaq, o cümlədən orada təqdim olunan təcrübələri, inancları, dəyərləri və motivləri ortaya çıxarmaq bacarığıdır (Breunig, 2005: 109). "Düşünürəm ki, hər birimiz eyni hadisənin ünsiyyət iştirakçıları tərəfindən fərqli şəkildə təsvir olunduğu bir vəziyyətdə olmuşuq. Bəzən hətta əksinə Evelina Vladimirovna qeyd edir. "Bu, kiminsə məlumatı qəsdən təhrif etdiyi üçün deyil, hadisə artıq formalaşmış dünyagörüşünə inteqrasiya olunduğu üçün baş verir". İkinci bacarıq mətnə təqdim olunan arqumentləri təhlil etmək bacarığıdır. Məlumatı nəzərdən keçirərkən, nəticələrə səbəb olan sübutların keyfiyyətini yoxlamaq lazımdır. Digər mühüm mərhələ mülahizə prosesinin özünün keyfiyyətinin və məntiq qaydalarına uyğunluğunun müəyyən edilməsi ilə bağlı olan qiymətləndirmədir. Növbəti addım nəticə ilə işləmək, yəni arqumentlərin hərtərəfli təhlili və alternativ arqumentlərin müqayisəsidir. Bu, cəhalət və ya bir şəxs tərəfindən müəyyən anlayış və nəzəriyyələrin mənfi qiymətləndirilməsi nəticəsində yaranan subyektivliyin qarşısını almaq üçün lazımdır. İzah etmək bacarığı üç elementdən ibarətdir: problemin həlli üçün metodoloji əsasların müəyyən edilməsi (nəticənin çıxarılması), bu səbəblərin tətbiqinin əsaslandırılması və mümkün etirazların nəzərə alınması. Özünüqiymətləndirmə tələb olunan bacarıqdır. Bu, arqumentləri və əsaslandırma üsullarını seçmək üçün səbəbləri müəyyən etmək lazımdır. Müəllif onun düşüncəsinə emosiyaların, stereotiplərin, qərəzlərin, "intellektual tənbelliyin" və digər amillərin nə dərəcədə təsir etdiyini bilməlidir.

Tənqidi təfəkkür, müşahidə, əks etdirmə və ya ünsiyyət yolu ilə toplanmış və ya yaradılan məlumatı inam və fəaliyyət üçün bələdçi kimi fəal və məharətlə dərk etmək və tətbiq etmək prosesidir. Onun mahiyyəti hazır məhsulun passiv alıcısı deyil, məlumatın emalı prosesində fəal iştirakçı olmaq və düşüncə bacarığındadır (Lyle, 2008: 201).

İndiki vaxtda tənqidi təfəkkür bizim adətən tətbiq etdiyimiz bir şey deyil. İnsanların çoxu öz təvazökar varlığı ilə kifayətlənir və yaşadığımız dünyanın reallığını araşdırmağa çalışmır. Daha dolğun bir anlayış əldə etmək üçün özlərini qiymətləndirmədən və ya başqa nöqtəyi-nəzəri nəzərə almadan sadəcə olaraq hər şeyi olduğu kimi qəbul edirlər.

Tənqidi düşüncə bilməyən insan hiss və intuisiyaya güvənərək, düşüncədən tez qərarlar qəbul edir. O, koqnitiv təhriflərə və nevroitik reaksiyalara məruz qalır, məlumatı gözdən keçirir, onu məqsədlərinə uyğunlaşdırır, arqumentlər üzərində düşüncə və sübut axtarmır. Əsasən başqa nöqtəyi-nəzərdən baxmır, çünki ona hər şey aydındır. Belə insanlarla manipulyasiya etmək çox asandır. Tənqidi düşüncəni bacaran insanı hansı bacarıqlar fərqləndirir:

- ❖ Müxtəlif ideya və anlayışlar arasında məntiqi və səbəb-nəticə əlaqələrini başa düşmək;
- ❖ Başqalarının mühakimələrini təhlil etmək və qiymətləndirmək;
- ❖ Öz baxışınızı və arqumentlərinizi toplayın və mövqeyinizi qurun;
- ❖ Fikrinizi başqalarına aydın və səliqəli şəkildə çatdırın;
- ❖ Məntiq və arqumentasiyada uyğunsuzluqları, nöqtələri, və səhvləri müəyyən etmək;
- ❖ Yüksək elastikliyə sahib olun. Elastik olmayan insan öz münasibətlərinin və stereotiplərinin girovudur;

❖ Maraqlı insanları və başqalarının mühakimə ideyalarına təsir edən amilləri, psixoloji və qeyri-psixoloji amilləri müəyyən etmək;

- ❖ Ümumi kontekst əsasında ideyaların əhəmiyyətini qeyd edin;

❖ Öz hərəkətverici amillərinizi və diqqət mərkəzlərinizi qiymətləndirmək üçün yüksək səviyyəli məlumatlılıq və düşüncəyə sahib olun;

❖ İnformasiya mənbələrinin etibarlılığını və dəqiqliyini yoxlayın.

Tənqidi düşüncənin digər mühüm elementi uzaqgörənlikdir. Əgər ilkin nəticəyə gəldikdən sonra dayanıb ətrafımızdakı insanlara və fəaliyyətlərə necə təsir edəcəyini düşünsək, qərarlarımızın nəticəsi daha yaxşı və uğura aparma ehtimalı daha yüksək olacaq.

Tənqidi təfəkkür insana öz inkişafının və gələcəkdə peşəkar inkişafının şəxsi yollarını müəyyən etməyə, formalaşmağa kömək edən yaradıcı bir prosesdir.

Tənqidi təfəkkürün inkişafı ideyasının banisi D.Halperndir. Tənqidi təfəkkürün təbiəti ona problemin həllinin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən açılır, bu mərhələlər aşağıdakı mərhələlərə bölünür:

❖ tanışlığa hazırlıq;

❖ həll variantının hazırlanması;

❖ qərar qəbulu və onun qiymətləndirilməsi;

D.Halpern həm həyat, həm də peşəkar problemlərin həlli üçün bir çox strategiya təklif edir. Bu yanaşmanın ideyaları müqayisə oluna bilər. Problemlərin həllinə yönəlmiş tənqidi təfəkkür ideyaları S.Plaus tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Onun fikrincə, bizim qavrayışımız öz təbiətinə görə düşünməyə cəlb edildikdə seçicidir. Buna görə də qərar qəbul etmə idrak və motivasiya amillərindən təsirlənir, onlardan bəziləri məsuliyyət daşıyır (Halpern, 2000).

İnformasiyanın tənqidi qavranılması bacarığı həyatın bütün sahələrində faydalı ola bilər, burada yalnız bir neçə nümunə var. Uşaq hansı yolu seçirsə, bu bacarıqlar ona hər yerdə faydalı olacaq. Əksər Avropa ölkələrində uşaqlara ibtidai məktəbdən tənqidi düşünməyə öyrədilir. Məsələn, Norveçdə "informasiyanın tənqidi qavrayışı" dərsləri ikinci sinifdən başlayır və məzun olana qədər davam edir. Pedaqoqlar hesab edir ki, sosial şəbəkələr dövründə məlumatı idarə etmək bacarığı həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Öz fikri. Uşaqlar ətrafdakılardan sonra ağılsızca təkrar etməyə meyillidirlər. Məktəbəqədər uşaqlar valideynlərini kopyalayır, lakin məktəbdə uşaq müxtəlif davranış nümunələri ilə qarşılaşır. Tənqidi düşüncə "sürü davranışını" neytrallaşdırır, pis nümunəni yaxşıdan ayırmağa kömək edir və kütləvi təsirə tab gətirmir.

Manipulyasiyadan qorunma. Tənqidi düşünən insanı aldatmaq çətindir. O, fırıldaqçılara inanmır.

Sosial müavinətlər. Gözəl və məntiqli düşünmək bacarığı və problemə öz həllini tapmaq meylli insana təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial fayda gətirir.

Stabil psixika. Tənqidi düşünməyi bilən uşaq stressə daha az həssas olur və səhvləri düzgün qiymətləndirməyi və özünə istiqamət verməyi bilir.

Yaxşı karyeranın açarı. Dünya İqtisadi Forumunun İşlərin Gələcəyi hesabatı tənqidi düşüncə və yaradıcılığı 2022-ci ildə və ondan sonrakı onillikdə tələb olunacaq iki əsas bacarıq kimi müəyyən edir. Dünya İqtisadi Forumu özünün Qlobal Rəqabətlik Hesabatında uşaqlara tənqidi düşünmə bacarıqlarının öyrədilməsini ölkənin gələcəyə nə dərəcədə hazır olduğunu qiymətləndirmənin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirir (Dzhurinsky, 1999).

Tənqidi pedaqogikada uşaqlarda tənqidi təfəkkürün inkişafı ailədə inamlı mühitin yaradılmasından başlayır. Fikirlərinin həqiqətən dinləndiyini hiss edən uşaq valideynlərinə daha çox güvənir. Uşaqılıqdan övladınızı ailə məsələlərinin müzakirəsinə cəlb edin, ona böyüklərə sual verməkdən çəkinməməyi öyrədin, məs: məktəbdə, klinikada və s. Uşağınız səhv etsə belə, ona hazır cavab verməkdənsə, onu başqa variantları nəzərdən keçirməyə təşviq edin. Bəzən maraqlı bir təcrübə edə bilərsiniz. "Niyə...?" sualına birbaşa cavab vermək əvəzinə. Uşağı düşünməyə və bu suala özü cavab verməyə dəvət edin. Çox sayda seçim arasından sizə uyğun olan cavabı seçin. Uşağınızın üfüqlərini genişləndirin. Onu səyahətlərə, sərgilərə, müxtəlif "böyüklər" təşkilatlarına (poçt şöbəsi, bank) aparmaqdan qorxmayın. Oraya nə üçün gəldiyinizi, nə etmək istədiyinizi və nə üçün ona deyiniz. Öz fikrinizi tətbiq etməyin, sadəcə izah edin (Kaya, Kaya, 2017: 186).

Tənqidi düşüncənin əsas komponenti uyğunsuzluqları aşkar etmək bacarığıdır. Buna görə səhv etmək imkanı uşağın təfəkkürünün əla aktivləşdirilməsidir. Bir yetkin bəzən qəsdən səhv edirsə, bu,

uşağın diqqətliliyini yoxlamaq və oyun elementini təqdim etmək imkanı verir. Çətin suallarla müzakirələr aparın. Məsələn, dişlərinizi fırçalamaq mövzusunun gündəmə gətirin. Uşağınızdan hər gün dişlərini fırçalamaq olub olmadığını soruşun. Onun fikrincə, bunu niyə etmək lazımdır? Dişlərinizi müntəzəm fırçalamasanız nə olar? Beləliklə, siz dialoqun sonunda düzgün qərara gələcəksiniz, ancaq uşaq sizin fikrinizə əsaslanmadan düzgün cavabı özü seçəcək (Clifford, Freisen, 1993: 342; 14).

Arqumentlər və müzakirələr tənqidi təfəkkürün inkişafına kömək edir və bu vəziyyətdə uşaqlar üçün məşqlər bir məsələni müzakirə etməyə başlayır. Bu yolla istənilən mövzunu inkişaf etdirə bilərsiniz. Əsas odur ki, uşağı diqqətlə dinləyin və onun arqumentlərinə öz səbəblərinizi verin. Maraqlı və öyrədici olacaq: körpə öz nöqtəyi-nəzərini sübut etməyi öyrənəcək və bir çox yeni şeylər öyrənəcək. Mübahisələrdə və müzakirələrdə siz yol hərəkəti qaydalarını, etiketi, təhlükəsizlik tədbirlərini və daha çox şeyləri öyrənə bilərsiniz. Çocuğunuza çəngəl ilə şorba yemək və gölməçədən su ilə əllərinizi yumaq lazım olduğunu sübut etməyə cəhd edə bilərsiniz. Söhbət çox ayləncəli olacaq (15).

Nəticə

Beləliklə, tənqidi pedaqogikada oyunlarda, valideynlərlə söhbətlərdə uşaqlar dəyərli bir bacarıq əldə edir və düşünməyi, müqayisə etməyi və meydan oxumağı öyrənirlər. Övladlarının qayğısına qalmayan və özlərinin təcrübə yolu ilə bütün həyat biliklərini alacaqlarına inanan valideynlər dərin yanılırlar.

Tənqidi düşünən insan hər hansı ideyanın obyektivliyini yoxlayır və başqasının fikri ilə kifayətlənməkdənsə, öz araşdırmasını aparır. Nəticə etibarlı ilə insanda müəyyən tənqidi düşüncələr formalaşır və yeni biliklər toplanır.

Ədəbiyyat

1. Freire, P. (2016). Məzlumların pedaqogikası. Nyu York.
2. Uddin, M.S. (2019). Tənqidi pedaqogika və onun sinifdə təsiri. Az təmsil olunanlar və azlıqların tərəqqisi jurnalı, s.109-119.
3. Lather, P. (2005). Tənqidi pedaqogika və onun mürəkkəbliyi, s.487-497.
4. Kaya, C., Kaya, S. (2017). Perspektiv müəllimlərin təhsil inamı və tənqidi pedaqogika prinsipləri haqqında fikirləri. s.181-190.
5. Bordovskaya, N.V., Rean, A.A. (2000). Pedaqogika: Dərslük universitetlər üçün. Sankt-Peterburq.
6. Mahmoudi, A., Khoshnood, A., Babael, A. (2014). Paulo Freire-nin tənqidi pedaqogikası və kurikulumun planlaşdırılmasında onun təsiri, s.86-92.
7. Babanski, Yu.K. (2003). Pedaqogika.
8. Vulfov, B.Z., İvanov, V.D. (2000). Pedaqogikanın əsasları.
9. Halpern, D.M. (2000). Tənqidi düşüncənin psixologiyası.
10. Breunig, M. (2005). Təcrübə təhsili və tənqidi pedaqogika, s.106-122.
11. Lyle, S. (2008). Dialoq təlimi: Nəzəri kontekstlərin müzakirəsi və sinif təcrübələrindən sübutların nəzərdən keçirilməsi. Dil və Təhsil, 22(3), s.22-240.
12. Dzhurinsky, A.N. (1999). Pedaqogika tarixi.
13. Clifford, P., Freisen, A.L. (1993). Maraqlı bir plan: On ikincinin idarə edilməsi, s.339-358.
14. https://studbooks.net/2098897/literatura/vidy_myshleniya
15. <https://lala.lanbook.com/priemy-dlya-razvitiya-kriticheskogo-myshleniya>

Göndərilib: 01.08.2023

Qəbul edilib: 20.09.2023